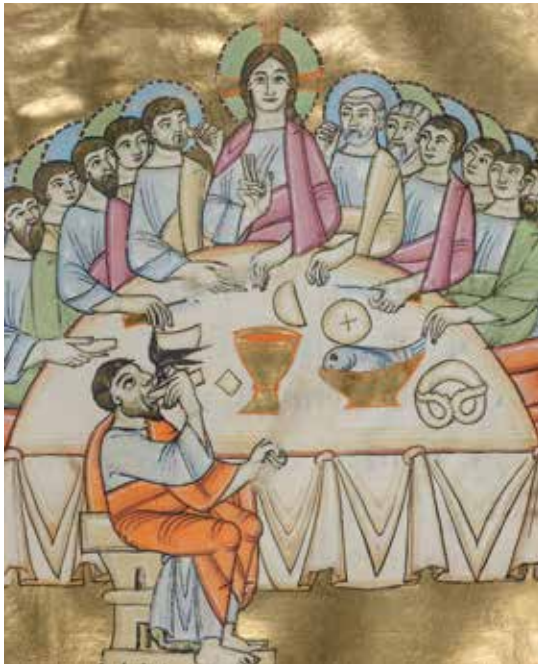

Voedsel op canvas

Kijken naar eten uit de zeventiende eeuw

Als je goed kijkt, kun je uit kunstwerken veel interessante zaken halen. Zo is er onderzoek gedaan naar de afbeelding van de hoeveelheid voedsel op afbeeldingen van het Laatste Avondmaal. Maar vooral op schilderijen uit de zeventiende eeuw valt ontzettend veel te zien.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

voor iedereen toegankelijk(er) werden. Blijkens de recepten uit eerdergenoemd kookboek ging de elite echter juist weer langzaam terug naar de *basics*: weg met de nieuwerwetse fratsen uit de Oost. Niet langer waren de exotische smaakmakers – laos, paradiskorrels (kruidige korrels uit West-Afrika), saffraan, gember, kruidnagel – je van het; in het kookboek worden voornamelijk recepten beschreven waarin de al wat bekendere en oudere specerijen zoals kaneel, nootmuskaat en foelie werden toegevoegd. Het zijn met name de namen van de laatste specerijen en kruiden die u kent van het kruidenrekje van uw grootmoeder: het laat een mooie analogie zien met de late zeventiende eeuw van de grachten-gordelelite.

Het (waarschijnlijk) eerste kookboek dat verscheen in de Noordelijke Nederlanden (1667) kwam logischerwijs uit in de periode die we de Gouden Eeuw zijn gaan noemen. Logischerwijs, omdat door de groeiende rijkdom voor een deel van de bevolking de mogelijkheid bestond om meer aandacht aan het eten te laten besteden. En een kookboek met adviezen kon daar prima bij helpen. De titel van het werk, *De verstandige kock, of Sorghvuldige huyshoudster*, duidt tegelijkertijd op een onbehagen zoals de Britse historicus Schama dat muntte: er was door de handel een groep rijken ontstaan die zich veel meer kon veroorloven dan het 'grauw'; er kwamen door de groeiende internationale handelscontacten ook meer en andere producten op tafel. Er was echter tegelijkertijd een keerzijde, want de kokkin moest *verstandig* en *sorghvuldig* met de gekochte eetwaar omgaan. De rijkdom zorgde derhalve voor een 'onbehagen'. Verspilling was sinds de calvinistische religie hier wortel had geschoten uit den boze.

Vanaf het begin van de nieuwe tijd was men op de Hollandse markten gewend geraakt aan het zien van exotische specerijen die met scheepsladingen tegelijkertijd de kades op werden gesjouwd en dus

Boven: Het Laatste Avondmaal in een liturgisch boek uit Regensburg, Bavaria, rond 1030-1040. Rechts vooraan de 'pretzel'. Collectie J. Paul Getty Museum.
Rechts: Initiaal versierd met afbeelding van het Laatste Avondmaal. In een gebedenboek uit Praag, Bohemen, werkplaats van Valentine Noh rond 1470-1480. Collectie J. Paul Getty Museum.

Het Laatste Avondmaal

Steeds meer voedsel is vanaf het begin van het tweede millennium voor de 'gewone' mensen beschikbaar. Dat is bijvoorbeeld te zien op een aantal schilderijen die allen hetzelfde voorval schetsen, namelijk het Laatste Avondmaal van Jezus en zijn discipelen. Uit een onderzoek uit 2010 (*The International Journal of Obesity*, 34) blijkt dat er verschil zit in de weergaven door de tijd heen. Het verhaal over wie Jezus gaat verraden is in de loop der eeuwen niet veranderd, de hoeveelheid voedsel wel. Niet alleen wordt er meer voedsel op de tafel opgediend, ook de borden worden groter. Volgens de onderzoekers een bewijs dat er meer voedsel voorradig was.

Op werken uit het J. Paul Getty Museum in Los Angeles zie je bijvoorbeeld werken van anonieme vroegmiddeleeuwse schilders die het beroemde nieuwtestamentische tafereel schilderden met zeer weinig eten. Op een werk uit 1030-1040 ligt nagenoeg niets, behalve een pretzel. In een initiaal voor een bijbel is een mager visje het enige voedsel dat zichtbaar is; uiteraard een symbool van Jezus. Aan het eind van de middeleeuwen zien we de tafel op schilderijen van het Laatste Avondmaal iets voller worden (we kennen allemaal het werk van Leonardo Da Vinci, maar kijk ook eens naar het *Laatste Avondmaal* van Simon Bening, 1525-1530). Het is nog geen overdaad, maar toch is er echt meer voedsel zichtbaar dan in de elfde eeuw. In de zeventiende eeuw zien we in het werk van de Italiaan Crespi (1625) hele vissen liggen voor de borden van de volgers van Jezus en ook stukken geroosterd vlees, waarschijnlijk afkomstig van een lammetje, wederom Jezus symboliserend. Een

hedendaags Laatste Avondmaal zou waarschijnlijk een overdaad aan voedsel laten zien, met daarbij veel verschillende soorten brood en veel wijn. Die laatste twee zien we op alle muurschilderingen en schilderijen afgebeeld, logisch uiteraard, omdat volgens Lucas Jezus met brood en wijn zijn lichaam symboliseerde.

Kazen als symbool

Omdat er in deze *Kleio* al veel woorden worden gewijd aan voedsel door de eeuwen heen, zal ik in dit artikel aan de hand van drie schilderijen proberen een beeld te schetsen van de eetcultuur van de zeventiende eeuw, die we gemakshalve de Gouden Eeuw noemden en waarbij de overvloed en rijkdom van het canvas afspatte. De leerlingen kunt u over deze schilderijen een kijkopdracht geven (zie kader bij dit artikel). Het eerste schilderij werd gefabriceerd door een der eerste stilleven-schilders, namelijk Floris Claesz van Dijck en heet *Stilleven met kazen* (ca. 1615). Groot afgebeeld zien we opeengestapeld drie verschillende soorten kazen, en daarbij in de buurt een aantal glazen, een schaal met druiven, een kan, wat brood, een mes, een schaal met fruit, wat noten en een opengesneden appel. Een dergelijk schilderij werd een 'ontbijtgen' genoemd. Van Dijck plaatste de grote kazen niet zomaar op dit schilderij, hij wil de kijker iets vertellen. De kazen symboliseren namelijk de vergankelijkheid van het leven. Het valt op dat ze van onder naar boven ook steeds donkerder, brozer en kleiner worden: niet alleen een verwijzing naar de ouderdom van de kaas, maar ook van de mens. Het glas ziet er apart uit omdat de onderkant uitstulpingen heeft. ►

Stilleven met kazen van Floris Claesz van Dijck, ca. 1615. Collectie Rijksmuseum.

Die moesten ervoor zorgen dat de mensen, die met hun handen aten, het glas met hun viezige, vette vingers niet lieten vallen. De open walnoot symboliseert Christus; op een porseleinen bord uit China liggen enkele olijven. Het procedé van porselein maken was in Nederland nog niet bekend, vandaar dat het bord via China met de handelsschepen van de VOC meegekomen moet zijn. De opengesneden appel, vooraan op een zilveren schaal, verwijst uiteraard naar de zondeval, al is dat eigenlijk vreemd, want in Genesis 3, vers 6, wordt met geen woord gesproken over 'een appel'. Toch wil Van Dijck ons op het hart drukken dat de erfzonde op ons allen rust.

Schilderij vol details

Het tweede schilderij waar een moraliserende werking van uit diende te gaan, werd gemaakt rond 1663 door schilder-brouwer Jan Steen. Op *In weelde siet toe* zien we een bekend chaotisch, typisch Jan Steen-tafereel: veel beweging, veel mensen door elkaar, en je moet goed je ogen de kost geven om elk detail te zien. Het schilderij laat negen mensen zien, die allemaal met iets anders bezig zijn. Een dame in het midden kijkt ons aan, ze houdt een glas vast dat ze aan een jongeman naast haar lijkt te geven. Ze houdt het glas daarbij precies voor zijn geslachtsdeel. Hij heeft zijn been

over het hare gelegd. Een vrouw (de 'vrouw des huizes?') is in slaap gevallen, waardoor er allerlei onverkwikkelijkheden plaatsvinden. Een hond staat op de tafel van de pastei te eten en twee kinderen zijn overduidelijk kattenkwaad aan het uithalen. Vooraan heeft een jong kind wat laten vallen. Op de achtergrond zien we een muzikant; op de voorgrond een in het zwart geklede, lezende man met een eend op zijn schouder en een vrouw, ook al in het zwart gekleed, die de jongeman bij zijn mouw vasthoudt en hem verwijtend toespreekt. Boven het tafereel hangt een mand met daarin onder andere een leprozenklepper en een roe. Op de grond ligt van alles: gevlochten brood, een kan waar de wijn uit stroomt, een stoof, een hoed, speelkaarten en er scharrelt zelfs een varken rond dat van rozen zit te smikkelen. En dan zijn we er nog niet, want er is ook nog een aap aanwezig die de klok lijkt stil te zetten. In een zijkamer-tje is het vlees dat aan het spit geregen zat in het vuur gevallen, en *last but not least*, het wijnavat in de woonkamer is open en de wijn eindigt op de vloer. Genoeg leven in de brouwerij dus. Maar wat wilde Jan Steen hier nu mee uitdrukken? Het is een waarschuwing dat je gewetensvol en matig moest leven: niet in slaap vallen aan tafel, want dan gaan de kinderen roken en dure spulletjes uit de kast halen. De drank vloeit op dit schilderij

In weelde siet toe, schilderij van Jan Steen, 1663. Kunsthistorisches Museum, Wenen.

De Nieuwmarkt in Amsterdam, Bartholomeus van der Helst, 1666. Collectie Hermitage, Sint-Petersburg.

nogal, beter zou het zijn om in matigheid te leven. Als je op deze wijze leeft, krijg je alleen maar problemen; de mand boven de scène laat letterlijk zien wat deze familie boven het hoofd hangt. De kaarten op de grond verwijzen naar de gevaren van kansspelen, en het varken is duidelijk een verwijzing naar de uitdrukking 'parels voor de zwijnen werpen'. Er is op dit schilderij van alles aan de hand, er is genoeg voedsel (pastei, gegrild vlees), alleen is het zonde dat het niet wordt opgegeten door de mensen, maar door het hondje, en dat het verbrandt in het vuur.

Het laatste schilderij zal uw leerlingen doen huiveren. Het is *De Nieuwmarkt in Amsterdam* van Bartholomeus van der Helst (1666). Ook al wil je een andere kant op kijken, dat zal echt niet lukken, je ogen worden direct getrokken naar het pas geslachte varken dat uitgespreid op een ladder bijna de helft van het schilderij inneemt. Het bloed sijpelt uit de opengekliefde snuit op de grond. De andere aandachtstrekker is een oudere vrouw die aan komt lopen met een kruiwagen vol met groenten. De contouren van de Waag op de Amsterdamse Nieuwmarkt zijn duidelijk aanwezig, met aan de horizon vele masten en zeilen. Op het plein voor de Waag is veel reuring, er lopen kinderen en paarden dwars door elkaar. Links van het varken

zijn kinderen een ballon aan het opblazen. Alleen is het uiteraard geen ballon, maar de blaas van het geslachte varken. Van der Helst wilde hiermee – en met de rest van de aanwijzingen op het schilderij – aangeven dat een mensenleven zo broos is als een zeepbel. Het leven kan zo voorbij zijn, kijk maar naar het varken en naar de oude vrouw die in zeventiende-eeuwse termen een 'groenwyff' werd genoemd. Ze kijkt je recht aan en sjouwt haar kruiwagen met herfstgroenten (bloemkool, champignons, wortelgewassen) langs het dode karkas van het varken. Haar gezicht is gerimpeld en ze vindt het duidelijk zwaar om de kruiwagen te tillen. Het lijkt alsof ze wil zeggen: beste mensen, het leven is kort, het duurt maar even. En zo is het maar net. ■

In de klas: de diepere betekenis

Drie zeventiende-eeuwse schilderijen die allemaal een associatie met voedsel in zich herbergen. Bij elk van deze schilderijen kun je door middel van kijkvragen de leerlingen meenemen naar de diepere betekenis van het schilderij en de 'moraal van het plaatje'. Dat laatste is uw taak, maar met behulp van de vragen/antwoorden zullen de leerlingen al een heel eind komen.

Een door de redactie uitgewerkte les is te vinden op de website van Kleio: www.vgnkleio.nl.